

Vesna Leskošek

VPLIV PORODNIŠKEGA DOPUSTA NA ZAPOSLITEV ŽENSK V ČASU SOCIALIZMA

UVOD

Pravica do porodniškega dopusta je povezana z možnostmi žensk, da pridobijo ali obdržijo zaposlitev, zato se bomo v prispevku omejili na povezavo med porodniškim dopustom in zaposlitvijo, vendar bomo ugotavljali tudi druge ideološke povezave med pravicami, zaščito in percepcijo materinskosti. Gre za področja, kjer se gibljemo v razponu med dolžnostjo rojevati za koristi nacije (npr. demografske politike) in med pravico rojevati v skladu z lastnimi prepričanji (npr. materinstvo samskih žensk). Diskurzi o povezovanju dela in materinstva reflektirajo prevladujoče spolne sheme, ki vplivajo na možnosti žensk za udeležbo v javnem življenju in v plačani zaposlitvi. M. Jogan¹²⁷ piše o razliki med

127 Jogan, Družina, enakopravnost.

kapitalizmom in socializmom pri možnostih za zaposlitev, ki jih imajo ženske v enem ali drugem sistemu. Medtem ko je bilo v kapitalizmu zaposlovanje večinoma omejeno na revnejša gospodinjstva, ker je prepričanje o vezi med materjo in otrokom tako zakoreninjeno, da je percepcija zaposlenih žensk negativna, je v socializmu takšno prepričanje bilo preživelo, saj je bila zaposlitev žensk že nekaj običajnega. Trditev ne drži povsem, saj podatki, ki jih bomo predstavili kasneje, kažejo, da se je sicer zaposlitev žensk v socializmu zlagoma višala, vendar predvsem na račun zaposlitev v negospodarstvu, pa še tu ne v vseh sektorjih. V povprečju pa ni dosegla ravni zaposlenosti moških. Ravno razumevanje spolnih vlog in identitet je ključno za možnosti žensk v zaposlovanju. Glavno vprašanje je torej, kako se percepcija ženskosti transformira v normativne določbe, v našem primeru v regulacijo porodniškega dopusta.

Podatke bomo pridobili iz sekundarnih virov, ki vključujejo zakonodajo in regulacijo področja ter dokumente, kot so zapisniki ter članki v strokovni in znanstveni literaturi. Analizirali bomo spremembe zakonodaje, ki je urejala pravico do porodniškega dopusta v letih od 1945 do 1989. Predvsem nas bo zanimalo, kakšni, če sploh, so bili predvideni učinki zakonodajnih sprememb na možnosti za zaposlitev žensk, njihov dohodek in zaposlitvene možnosti sploh. Čeprav je ob politiki polne zaposlenosti težje raziskati učinke socialnih in delovnih pravic na zaposlitvene možnosti, lahko iz literature vendarle vidimo dve plati pravic, ki sta obstajali tudi v socializmu: da so bile ženske zaradi posebne zaščite na delovnem mestu izpostavljene možnostim, da so izključene iz uresničevanja pravice do dela,¹²⁸ hkrati pa so jim pravice omogočale, da so ohranjale zaposlitev, saj je dolžina porodniškega dopusta zadostovala za nego in varstvo otroka, sistem otroškega varstva pa omogočal, da so se vrstile na delo.

PERCEPCIJE IN REGULACIJE MATERINSTVA ŽENSK, VKLJUČENIH V PLAČANO ZAPOSILITEV

V času socializma je bila Vida Tomšič v vrhu takratne politike najpomembnejša promotorka enakopravnosti moških in žensk. V svojem govoru v Generalni skupščini OZN leta 1982 je poudarila, da za spremembe glede enakopravnosti žensk ni dovolj le prilagajati zakonodaje, temveč je treba ustvarjati takšne ekonomske, politične in družbene razmere, da bi lahko normativne določbe dejansko učinkovale v vsakdanjih praksah. Te razmere niso odvisne le od nacionalnih držav, temveč tudi od dogajanja v mednarodnem prostoru. Da bi jih lahko uveljavili, morajo države ustvarjati razmere za vključevanje čim več delovnih in

128 Tomšič, *Ženska v razvoju*, str. 98–100.

kreativnih potencialov, torej tudi žensk.¹²⁹ V. Tomšič meni, da udeležba žensk vnaša v ekonomsko, družbeno in politično življenje nove vrednote humanih odnosov v družbi in družini. V zvezi s tem se osredotoči tudi na problem dvojne obremenjenosti žensk, torej vpetosti v plačano zaposlitev ter skrbi za dom in družino, in poudari, da je treba za rešitev tega protislovja spodbujati več družbenih aktivnosti in pozornosti. Protislovje med materinstvom, skrbjo za družino, gospodinjstvom ter med delom v družbeni proizvodnji in uveljavljanjem v družbenopolitičnem delu vidi kot bistveno oviro za napredek družbe.¹³⁰

Uporabi pojem »primitivno« ali »zaostalo« gospodinjstvo, s čimer misli na tip gospodinjstva, kjer skrb zanj pripade ženski. Vendar zapiše tudi, da »ženske niso, kot tudi ne moški, homogena družbena struktura [...] Za položaj žensk tudi ni iskati vzroka v njih samih, temveč v nepreživelih delitvi dela po spolu, predvsem pa v institucijah predstavnškega političnega sistema.«¹³¹ Poudari potrebo po ustvarjanju razvejane mreže storitev in servisov, kot so npr. vrtci, potem pravic, kot je npr. otroški dodatek, dostop do reproduktivnih pravic, kot so splav, kontracepcija, umetno spočetje in načrtovanje družine.¹³² Cilj varstva materinstva ni, da bi poudarjali vlogo matere, temveč nasprotno. Odpraviti je treba stanje, kjer se delo socializira, skrb za otroka in družino pa ostaja individualna odgovornost žensk, ne sme pa postati tudi skrb države, temveč samoupravnih (krajevnih) skupnosti, kjer starši zagovarjajo svoje interese in interese njihovih otrok. Tako se starševstvo širi iz zasebnosti v javno sfero. V. Tomšič pravi, da pomenijo spremembe za ženske tudi dodatne obremenitve. Nove pravice (vključitev v delo, politična aktivnost) so ženske namreč zasule z dodatnimi dolžnostmi, ne da bi se stare dovolj hitro spreminjale. Tako so vpete v delo in gospodinjstvo ter družbeno aktivne, kar ženske pripravi tudi do tega, da se umaknejo v zasebnost in prevzamejo tradicionalno vlogo.¹³³

Vendar se ženske niso umikale v zasebnost le zaradi preobremenjenosti. V. Tomšič sama prepozna tudi v socializmu prisotno prepričanje o dvojni naravi moških in žensk, ki je posledica binarnega razumevanja spolnih vlog. Dvojna obremenjenost je posledica tega, da se moški niso vključevali v skrb za žene, otroke in gospodinjstvo, ker tega niso prepoznali kot del svoje moškosti. Čeprav je bil projekt enakopravnosti precej uspešen, saj so ženske pridobile vse pravice, ki so jih prej imeli le moški, je njihova udeležba v javnem življenju šibkejša ravno zaradi prepričanj o tem, kje je mesto ženskam in kje moškim. M. Jogan ugotavlja, da »egalitarizacija v znotrajdružinskih odnosih ni tako hitra, kot bi

129 Tomšič, *Samoupravljanje*, str. 10.

130 Prav tam, str. 54.

131 Prav tam, str. 59.

132 Prav tam, str. 60.

133 Prav tam, str. 72.

nekateri radi videli, je pa vendarle že sorazmerno močno prisotna.«¹³⁴ Podatki o zaposlenosti žensk kažejo, da je bilo na primer leta 1955 od vseh zaposlenih 33,3 odstotka žensk, od tega največ v kulturno socialnih organizacijah (59,3 odstotkov).¹³⁵ Znotraj gospodarskih organizacij jih je bilo največ zaposlenih v tekstilni industriji (63 odstotkov) in v tobačni industriji (53,3 odstotka). Malo je bilo visokokvalificiranih delavk, prevladovale so nizkokvalificirane in priučene delavke. V časopisu Naša skupnost takole pojasnijo ta razmerja: »Če jih je v nekaterih vejah majhen odstotek je to tudi razumljivo, ker vse veje tudi niso primerne za delo žensk in nimajo tako širokega razpona delovnih mest, na katerih bi ženske lahko sodelovale, ne da bi to bilo tudi škodljivo za funkcije njihovega organizma.«¹³⁶ M. Jogan¹³⁷ govori o še vedno prisotni spolno specifični socializaciji, ki vpliva na izbiro poklica. Sled takšnega prepričanja lahko prepoznamo tudi v dinamiki zaposlovanja žensk. Zaposlenost se je zlagoma povečevala, vendar večinoma v razvijajočem se negospodarstvu, v katero štejemo razvoj javnega sektorja, predvsem socialnega varstva in šolstva. V letu 1979 je bilo med zaposlenimi že 44,0 odstotkov žensk, od tega v negospodarstvu 70,6 odstotka.¹³⁸ Leta 1989 je bilo med vsemi zaposlenimi 46,5 odstotka žensk, od tega 73 odstotkov v negospodarstvu.¹³⁹

M. Jogan¹⁴⁰ opozori na povezavo med zaposlitvijo in socialno varnostjo. Ženske so v tradicionalni patriarhalni družini odvisne ne le od dohodka moških, temveč je od njih odvisen tudi dostop do sistema socialne zaščite, kar bistveno vpliva na prekarost položaja žensk. Vprašanje je, do katerih pravic in dajatev so v takšni odvisnosti sploh lahko upravičene. Del te dileme se kaže tudi v socializmu. Malačič¹⁴¹ navaja podatke o številu rojstev in upravičenosti do porodniškega dopusta.

Število živorojenih, upravičencev do porodniškega dopusta in delež upravičencev v celotnem številu živorojenih v Sloveniji v izbranih letih od 1960 do 1983

Leto	Živorojeni	Upravičenci	Delež upr. v %
1960	27.825	10.317	37,1
1965	30.587	17.428	57,0
1970	27.432	14.681	53,4

¹³⁴ Jogan, Družina, enakopravnost, str. 615.

¹³⁵ Statistični letopis 1964.

¹³⁶ M. M., Sodelovanje žensk, str. 5.

¹³⁷ Jogan, Družina, enakopravnost, str. 619.

¹³⁸ Statistični letopis 1980.

¹³⁹ Statistični letopis 1990.

¹⁴⁰ Jogan, Družina, enakopravnost.

¹⁴¹ Malačič, Ekonomska vprašanja, str. 1476.

1975	29.786	22.499	75,5
1979	30.604	24.747	80,9
1980	29.902	26.239	87,7
1981	29.220	27.102	92,8
1982	27.995	25.850	92,3
1983	27.291	24.076	88,2

Vir: Razni letniki Statističnega letopisa Slovenije in podatki skupnosti otroškega varstva Slovenije. V: Malačič, Ekonomska vprašanja, str. 1476.

Podatki dobro pokažejo, da je število upravičenk do porodniškega dopusta naraščalo z zaposlenostjo pa tudi z obsegom pravic in krogom upravičenk, čeprav nikoli ni doseglo tega, da bi vse ženske po porodu bile upravičene do porodniškega dopusta. Krog upravičenk namreč kaže tudi na to, kaj so v tistem času razumeli kot delo. Ne gre za razpravo o tem, ali je skrb za gospodinjstvo, otroke in druge člane ožje in širše družine delo (neplačano), čeprav bi bila relevantna; gre za druge skupine, ki so bile vpete v delo izven gospodinjstva in družine, pa niso bile upravičene do plačanega porodniškega dopusta. To so npr. kmetice, samozaposlene in študentke. Na ta problem opozori Željko Cigler na 33. seji družbenopolitičnega zbora 20. junija 1984 v razpravi o problematiki porodniškega dopusta. Izpostavil je naslednja problemska področja:

1. Višina nadomestila osebnega dohodka za čas odsotnosti z dela zaradi porodniškega dopusta: »Če primerjamo višino zajamčenega osebnega dohodka, ki naj bi omogočal enostavno reprodukcijo delovne sile in je danes okoli 12.000 din in nadomestilo osebnega dohodka za čas odsotnosti z dela zaradi porodniškega dopusta, ki naj bi omogočal razširjeno reprodukcijo delovne sile in ki zneso glede na lanski povprečni osebni dohodek 11.300 din je očitno, da gre za nesprejemljivo dejstvo, tem bolj, ker gre za prirejanje le sredinskih vrednosti, to pomeni, da so odstopanja tudi nižja, zato lahko ugotovimo, da je danes čas za zaščito in zagotavljanje deklariranih pravil.«

2. Upadanje natalitete: »V obdobju od leta 1979 pada število rojstev za 1000 na leto, lani celo za 3000. Če bi te podatke nekoliko bolj analizirali, bi ugotovili, da so v resnici še bolj zaskrbljujoči s stališča aktivne demografske politike. Očitno je, da je biološka reprodukcija temelj neke družbe toliko, kolikor se v tem primeru gleda z vidika sociale.«

3. Prispevna stopnja in skupine upravičenk: »Prispevna stopnja je za samoupravno interesno skupnost otroškega varstva od leta 1980 nespremenjena. Gre torej za enak oziroma povečan dotok sredstev glede na „povpraševanje“ zaradi rasti zaposlenosti. Če k temu dodam še to, da nekatere

strukture samskih v najbolj fertilni dobi, kot so dijakinje in študentke, ne prejemajo nadomestila oziroma dobivajo nekaj malega, to so kmečke ženske, začasno zaposlene in pripravnice, je očitno, da za mlade družine oziroma za mladino to ni socialno, ampak politično in eksistenčno vprašanje.«

4. Vpliv porodniškega dopusta na zaposlovanje: »V ilustracijo naj navedem, kaj o tem vprašanju mislijo tisti, ki zgolj zdravo razumsko ekonomizirajo. Pred kratkim smo po radiu lahko slišali oglas, da MTT išče večje število delavk. Med pogoji za sprejem na delo je bilo navedeno, da ženska ne sme biti starejša od 36. let in če ima otroka, mora biti star najmanj eno leto. Preprosti izračun v praksi torej kaže, da so stroški za izostanek z dela zaradi nege otroka, poleg tega pa tudi zdravlil, zdravstvenih storitev in psihološke obremenjenosti matere na delovnem mestu, ki vpliva na produktivnost, očitno veliki, kar ni čudno, saj je otrok v tem obdobju najmanj odporen. Primerjava, ki je na podlagi dostopnih podatkov možna in bi že morala biti narejena, bi pokazala na notranje rezerve tako z ekonomskega stališča kot s stališča družine v celoti.«

5. Pomen ureditve in politična participacija: »Gre za eksistenčno in politično vprašanje, o katerem se zdaj razpravlja, vendar so informacije le občasne in necelovite. Vprašanje pa je tudi, koliko v razpravi sodelujejo oziroma so z njo seznanjeni tisti, ki prek svobodne menjave dela v te namene združujejo sredstva.«

6. Potreba po analizah stanja in podlagah za odločanje: »Zato dajem pobudo, da delegati in širša javnost čimprej dobijo celovito poročilo o dosedanjem poteku razprave in o izračunih glede na naslednje probleme in predloge: 1. Nadomestilu osebnega dohodka za čas odsotnosti z dela zaradi porodniškega dopusta je osnova lanskoletni osebni dohodek, ki pa je zaradi inflacije neustrezen, še zlasti za matere z najnižjimi osebnimi dohodki. Pobuda je, naj bi bila osnova osebni dohodek v zadnjih treh mesecih zaposlitve. 2. Revalorizacija nadomestila naj bo vsake tri mesece, ker sedanji sistem revalorizacije po šestih mesecih za 7. in 8. mesec porodniškega dopusta glede na ekonomski položaj družine praktično destimulira delitev porodniškega dopusta med staršema.«

V tej razpravi je še posebej zanimiv podatek o tem, da so podjetja že v tistem času pogojevala zaposlitev žensk z njihovim starševskim statusom. To kaže na to, kako kompleksna je konstrukcija materinstva, saj so ženske po eni strani pozivali k rojevanju, po drugi strani pa so bili otroci ovira pri zagotavljanju njihove eksistence. V nadaljevanju bomo prikazali razvoj pravice do porodniškega dopusta od konca II. svetovne vojne do konca socializma v Sloveniji.

RAZVOJ ZAKONODAJE O PORODNIŠKEM DOPUSTU

Na predlog ministra za delo FLRJ je bila julija 1946 sprejeta *Uredba o dopustu žen pred porodom in po porodu*.¹⁴² Noseči ženi, zaposleni v podjetju, uradu, ustanovi, organizaciji ali pri zasebnih delodajalcih, je pripadal 12-tedenski dopust, in sicer 6 tednov pred in 6 tednov po porodu.¹⁴³

V letu 1949 je bila sprejeta *Uredba o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju*,¹⁴⁴ s katero se je dopust v primeru nosečnosti in poroda razširil na 90 dni. Doječa mati je imela pravico 6 mesecev po porodu (po odredbi zdravnika pa 8 mesecev) vsake tri ure prekiniti delo zaradi dojenja otroka. Dopusčala se je prekinitve dela od 0,30 do največ 2 uri, odvisno od kraja varovanja otroka. Če doječa mati zaradi oddaljenosti te pravice ni mogla koristiti, je smela delati skrajšan delovni čas 4 ure, do konca 6. meseca oz. 8. meseca po porodu. Če pa je mati bila edina negovalka otroka, se je pravica podaljšala do 3. leta starosti otroka. Še istega leta je bila uredba dopolnjena s klavzulo za primer mrtvorojenega otroka oz. smrti otroka v času dopusta. V tem primeru traja dopust vsega skupaj 45 dni (*Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju*).¹⁴⁵

Pravica do prekinitve dela zaradi dojenja je bila v praksi težko uresničljiva. Kmalu jo je nadomestil skrajšan, 4-urni delovnik za vse matere, ne glede na oddaljenost bivališča, do dopolnjenega 6. oz. 8. meseca otrokove starosti (*Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju*).¹⁴⁶

Z letom 1957 preide urejanje porodniškega dopusta v pristojnost delovne zakonodaje. *Zakon o delovnih razmerjih*¹⁴⁷ je določal, da se porodniški dopust zaposlenih žensk podaljša na 105 dni. Ostale pravice ob dojenju in negi otroka so ostale nespremenjene.

Skaberne o tej spremembi zapiše:

»Po dosedanjih predpisih o varstvu zaposlenih žena je direktor podjetja ali starešina ali drug voditelj po zaslišanju sindikalne organizacije lahko dovolil materi, ki v družini ni imela nikogar, da bi negoval njenega otroka, še nadalje skrajšan delovni čas tudi po izteku šestih oziroma osmih mesecev, ko je zaradi dojenja otroka imela pravico do tega že po zakonu. Novi predpisi dajejo zaposleni ženi, ki nima nikogar za negovanje njenega otroka, pravico

142 *Uradni list FLRJ*, št. 56/46.

143 Pravno ureditev povzemam tudi po Fugger, Pravna ureditev varstva materinstva.

144 *Uradni list FLRJ*, št. 31/49.

145 *Uradni list FLRJ*, št. 88/49.

146 *Uradni list FLRJ*, št. 35/52.

147 *Uradni list FLRJ*, št. 53/57.

do štiriurnega skrajšanega delovnega časa in tako ni več odvisna od volje direktorja ali starešine urada. Tudi ni več predpisano, da bi bilo treba zaradi skrajšanja delovnega časa poprej zaslišati sindikalno organizacijo. Skrajšani delovni čas zaradi hranitve otroka se šteje kot polni delovni čas v delovno dobo, kar je sedaj v zakonu izrecno napisano.«¹⁴⁸

Zakon o delovnih razmerjih iz leta 1966¹⁴⁹ je predvidel za nosečnost in porod 133 dni porodniškega dopusta, ki je trajal brez presledka. Delavka je morala nastopiti dopust najkasneje 28 dni pred porodom. Če je rodila mrtvega otroka ali pa je otrok umrl v času porodniškega dopusta, ji je pripadalo najmanj še 30 dni. Ohranjena je tudi pravica do skrajšanega delovnega časa do 8. meseca otrokove starosti. Delovnim skupnostim je bilo dopuščeno, da porodniški dopust podaljšajo, vendar to plačajo iz lastnih sredstev.

Zadnji, pred ustavo iz leta 1974 izdani *Zakon o medsebojnih razmerjih delavcev v združenem delu na področju SFRJ*, je izšel leta 1973.¹⁵⁰ Zakon se omejuje le na določanje minimalnih pravic delavke do porodniškega dopusta: najmanj 105 dni porodniškega dopusta, najmanj 30 dni za mrtvorojenega ali v času porodniškega dopusta umrlega otroka. Širjenje naštetih pravic je zakon prepuščal republiškim zakonom. V Sloveniji je bil tak zakon sprejet v letu 1974.

Ustava SFRJ iz leta 1974 je v pristojnosti federacije pustila le izdajo zakonov, ki urejajo temeljne pravice delavcev in občanov pri zagotavljanju njihove socialne varnosti. Sistemsko urejanje posameznih področij socialne varnosti pa so prevzele republike. Trajanje in način koriščenja porodniškega dopusta sta bila urejena v okviru zakonodaje o medsebojnih razmerjih delavcev v združenem delu. Tega leta je bil sprejet republiški *Zakon o medsebojnih razmerjih delavcev v združenem delu in o delovnih razmerjih med delavci in zasebnimi delodajalci*.¹⁵¹ Zakon je imel posebno poglavje o varstvu delavcev, žena, mladine in invalidov. Določal je, da porodniški dopust traja 105 dni. Upravičenka pa je lahko dopust podaljšala še za 141 dni ali pa je delala 4 ure na dan do 12. meseca starosti otroka. Novost je, da se je uvedla tudi pravica očeta do izrabe podaljšanega porodniškega dopusta, če otroka neguje in če sta se z materjo tako dogovorila. V primeru smrti otroka ob ali po porodu lahko mati koristi porodniški dopust še 42 dni. Zakon se je tu uskladal s *Konvencijo Mednarodne organizacije dela št. 103 o varstvu materinstva*. Delavka je po teh določbah imela pravico delati 4 ure na dan do 3. leta starosti otroka, če je glede na njegovo zdravstveno stanje potreboval skrbnejšo nego.

148 Skaberne, Novi in razširjeni predpisi, str. 45.

149 *Uradni list SFRJ*, št. 43/66.

150 *Uradni list SFRJ*, št. 22/73.

151 *Uradni list SRS*, št. 18/74.

Leta 1977 je prejšnji zakon nadomestil *Zakon o delovnih razmerjih*,¹⁵² ki je določal, da se v primeru, ko ženska rodi dvojčke ali več živorojenih otrok, ali težje telesno ali duševno prizadetega otroka, dodeli daljši porodniški dopust od zakonsko dogovorjenega, kar imajo dolžnost določiti delavci v temeljnih organizacijah in skupnostih otroškega varstva. Skupščina Zveze skupnosti otroškega varstva RS je nato sprejela *Sklep o daljšem porodniškem dopustu za nego dvojčkov, več hkrati živorojenih otrok oz. prizadetega otroka*,¹⁵³ da se v teh primerih porodniški dopust podaljša do enega leta po porodu. Druga možnost pa je bila, da dela 21 ur na teden do sedemnajstega meseca otrokove starosti.

V Zakonu o delovnih razmerjih iz leta 1983 ni bilo novosti v zvezi s pravicami do porodniškega dopusta.

Samoupravni sporazum o porodniškem dopustu je bil sprejet leta 1986.¹⁵⁴ V časopisu Naša skupnost¹⁵⁵ so navedli bistvene novosti:

1. Skupna doba odsotnosti z dela zavoljo nosečnosti, poroda, nege in varstva otroka je 365 dni in se deli na dva dela: na porodniški dopust 105 dni, ki ga praviloma mora izrabiti mati – upravičenka, in na dopust za nego in varstvo otroka, ki ga izrabi mati – upravičenka ali oče – upravičenec, če se tako sporazumeta roditelja.

2. 10. člen je novost, ker uvaja možnost popolne odsotnosti z dela za upravičenca, ki na novo sklene delovno razmerje ali začne opravljati samostojno dejavnost z osebnim delom in delovnimi sredstvi, ki so last občana, če ima otroka, ki še ni dopolnil 337 dni oz. 17 mesecev starosti.

3. Kot novost velja tudi določilo 11. člena, ki določa, da se lahko OZD in upravičenec dogovorita za ustrežnejši način izrabe dopusta za nego in varstvo otroka, kot je določeno v tem sporazumu, upoštevati pa morata zlasti potrebe in koristi otroka in tudi možnosti in interese OZD; če dogovor preseže dogovorjene pravice po tem sporazumu, gredo sredstva v breme OZD.

4. Novost v primerjavi s prejšnjo ureditvijo je pravica do daljšega porodniškega dopusta za nego in varstvo otroka, ki ni bil donošen. V primeru, ko upravičenec uveljavlja pravico do daljše odsotnosti z dela zato, ker neguje in varuje nedonošenčka, mora predložiti dokazilo, da otrok ni bil donošen. To dokazilo mora poleg osebnih podatkov matere in otroka vsebovati še izrecno navedbo, da otrok ni bil donošen, v katerem tednu nosečnosti je bil rojen in težo ob rojstvu.

5. Bistvena novost je tudi v družbeni pomoči iskalkam zaposlitve, študentkam in učenkam v srednjem usmerjenem izobraževanju pred otrokovim

¹⁵² Uradni list SRS, št. 24/77.

¹⁵³ Uradni list SRS, št. 12/78.

¹⁵⁴ Uradni list SRS, št. 7/86.

¹⁵⁵ E. M., *Novosti samoupravnega sporazuma*, str. 3.

rojstvom in po njem. Pravica do družbene pomoči traja 84 dni, in sicer praviloma 28 dni pred predvidenim datumom poroda in 56 dni po otrokovem rojstvu. Osnova za družbeno pomoč je 50 odstotkov povprečnega čistega OD vseh zaposlenih delavcev na območju SRS, ki se usklajuje enako, kot se usklajuje nadomestilo. Da pa iskalke zaposlitve, ki so pravico do nadomestila OD uresničile po prej veljavnem sporazumu, ne bi bile po novem gmotno prikrajšane, ureja 37. člen, ki določa, da imajo upravičenci možnost izrabiti pravico po veljavnem sporazumu, če je to zanje ugodnejše.

6. Razlika med stvarnim in novim zakonom ni v številu dni, ampak v višini prejemka. Po novem so iskalke zaposlitve (ali po starem tiste, ki so bile zaposlene za določen čas) gmotno izenačene, po starem pa je bila višina prejemka odvisna od OD, ki ga je upravičenka dosegla takrat, ko je delala. Velja dodati še to, da po 37. členu lahko to pravico do konca izrabi le tista upravičenka, ki je na dan uveljavitve sporazuma, to je 14. 2. 1986, to pravico imela.

7. Vse udeleženske, ki so pravico do družbene pomoči pridobile 14. 2. 1986, po tem datumu nimajo izbirne pravice, ampak imajo pravico do družbene pomoči ob izpolnjevanju pogojev, ki jih določa samoupravni sporazum o porodniškem dopustu.

PRAVICA DO NADOMESTILA PLAČE ZA ČAS ODSOTNOSTI Z DELA ZARADI PORODA

Nadomestilo plače je ena najpomembnejših postavk zaščite materinstva. Ko je porodniški dopust trajal 12 tednov, je bilo nadomestilo odvisno od števila dni, ko je bila zavarovana na delu v zadnjih petih letih pred uveljavljanjem pravice do nadomestila. Porodniška »hranarina« je znašala najmanj 75 odstotkov in največ 100 odstotkov osnove za denarne dajatve.¹⁵⁶

Leta 1949 sprejmejo *Uredbo o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem razmerju*.¹⁵⁷ Med dopustom zaradi nosečnosti in poroda pripada zavarovanki plača za redni delovni čas s stalnimi dodatki. Kot plača za redni delovni čas se vzame tista plača, ki jo je po najvišji obračunski postavki prejemala vsaj tri mesece v zadnjih šestih mesecih pred začetkom dopusta. Če ne izpolnjuje tega pogoja, ji pripada plača za redni delovni čas v zadnjem mesecu pred dopustom. Če prekine delo zaradi dojenja, se šteje to za redni delovni čas. Materi, ki dela polovični delovni čas, pripada plača za dejansko opravljeno delo, povečana za

¹⁵⁶ Uradni list FLRJ, št. 65/46.

¹⁵⁷ Uradni list FLRJ, št. 31/49.

dvojni znesek obračunske postavke za ustrezno plačo po delovnem učinku, če je plačana po času, pa 75 odstotkov od celotne plače. Delavki, ki je zaradi nosečnosti razporejena na dela za nižje plačilo, pripada dohodek iz prejšnjega delovnega mesta. To velja tudi za porodniško nadomestilo. Materi, ki dela skrajšan delovni čas zaradi dojenja, pripada nadomestilo za dejansko opravljeno delo in še delno povračilo za nedosežen del plače. Povračilo znaša polovico ustrezne plače. Če mati dela 4 ure do 3. leta starosti otroka, ji pripada plača po dejansko opravljenem delu.

*Zakon o zdravstvenem zavarovanju delavcev in uslužbencev*¹⁵⁸ je določal, da so delavke, ki so bile zavarovane brez presledka najmanj 6 mesecev ali s presledki 12 mesecev v zadnjih dveh letih pred porodom, upravičene do 100 odstotkov osnove za nadomestilo. Za osnovo se vzame povprečje zadnjih 3 mesecev s stalnimi dodatki. Za krajšo dobo zavarovanja prejmejo ženske 80 odstotkov osnove za nadomestilo. Zavarovanki, ki dela skrajšan delovni čas zaradi dojenja do šestega oz. osmega meseca starosti otroka, gre za čas, ko ne dela, nadomestilo v višini 80 odstotkov osnove za nadomestilo.

*Zakon o delovnih razmerjih*¹⁵⁹ predpisuje tudi nov skrajšan delovni čas za žene, ki iz družinskih razlogov ne morejo delati poln delovni čas. Zanje se lahko v podjetju, ustanovi ali uradu uredijo delovna mesta, kjer delajo skrajšan delovni čas, če to ni v škodo rednega poslovanja. Za skrajšani delovni čas, glede katerega je določeno, koliko časa naj traja, ima žena pravico do osebnega dohodka oziroma plače po času, kolikor dejansko dela, to je po učinku. Za ta skrajšani delovni čas v zakonu ni predpisano, da se prizna v delovno dobo kot redni delovni čas.¹⁶⁰

Sprememba v letu 1962¹⁶¹ se nanaša na obdobje, ko se šteje dohodek v izračun nadomestila, in sicer se lahko upošteva dohodek zadnjih 3 mesecev, prejšnjega trimesečja ali povprečni dohodek, izplačan v zadnjem letu. Kriterij izračuna je večja korist zavarovanke.

Leta 1969 se s splošnim *Zakonom o zdravstvenem zavarovanju in o obveznih oblikah zdravstvenega varstva prebivalstva*¹⁶² kot osnova za nadomestilo osebnega dohodka v času porodniškega dopusta uvede tisti povprečni osebni dohodek, ki ga je zavarovanka dosegla v letu pred letom, v katerem je nastopila porodniški dopust. Nadomestilo znaša 100 odstotkov od osnove.

Po *Predpisih zdravstvenega zavarovanja* iz leta 1974¹⁶³ znaša nadomestilo osebnega dohodka za čas porodniškega dopusta 100 odstotkov od osnove. Če

158 Uradni list FLRJ, št. 51/54.

159 Uradni list FLRJ, št. 53/57.

160 Skaberne, Novi in razširjeni predpisi, str. 46.

161 Uradni list FLRJ, št. 22/62.

162 Uradni list SFRJ, št. 20/69.

163 Uradni list SRS, št. 38/74.

delavka dela 4 ure na dan, ima v delovni organizaciji pravico do udeležbe pri delitvi sredstev v višini dejansko opravljenega dela, če dela več kot 4 ure, ji pripada nadomestilo po posebnih predpisih.

Od leta 1976 dalje se nadomestilo valorizira po preteku 6 mesecev od začetka koriščenja porodniškega dopusta, če so se povprečni osebni dohodki povišali za več kot 5 odstotkov (*Sklep o višini nadomestila osebnega dohodka v času podaljšanega porodniškega dopusta*¹⁶⁴).

Zaradi vedno večje inflacije se kasneje osnova za nadomestilo valorizira z odstotkom rasti povprečnega mesečnega dohodka vseh zaposlenih v SRS v tekočem letu do meseca pred začetkom izrabe pravice do porodniškega dopusta (*Samoupravni sporazum o spremembah in dopolnitvah samoupravnega sporazuma o uresničevanju pravic do porodniškega dopusta*¹⁶⁵). Spremembe bomo prikazali v tabeli 2 ter omogočili bolj pregledne primerjave med posameznimi obdobji.

Pregled zakonodaje o porodniškem dopustu

Predpis	Dolžina porodniškega dopusta	Nadomestilo osebnega dohodka	Upravičenke
1946: Uredba o dopustu žen pred porodom in po porodu	12 tednov: 6 tednov pred porodom, 6 tednov po porodu .	Nadomestilo, odvisno od števila dni, prebitih na delu, v zadnjih petih letih pred uveljavljanjem pravice do nadomestila. Porodniška »hranarina« je znašala najmanj 75 % in največ 100 % osnove za denarne dajatve.	Zaposlene v podjetju, ustanovi, organizaciji ali pri zasebnih delodajalcih
1949: Uredba o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju	90 dni: vsaj 21 dni pred porodom, ostalo po porodu. Doječa mati ima do 6 mesecev (ali 8 po odredbi zdravnika) vsake tri ure pravico do prekinitve dela za 0,30h do 2 h za dojenje. Če zaradi oddaljenosti tega ne more koristiti, ima pravico do 4 urnega delovnika do 6. oz. 8. meseca starosti otroka. Če je edina negovalka, se ji pravica podaljša do 3. leta starosti otroka.	Zavarovanki pripada plača za redni delovni čas s stalnimi dodatki. Vzame se tista plača, ki jo je po najvišji obračunski postavki prejela vsaj tri mesece v zadnjih šestih mesecih pred začetkom dopusta. Če ne izpolnjuje tega pogoja, ji pripada plača za redni delovni čas v zadnjem mesecu pred dopustom. Za polovični delovni čas, če je plačana po času, pa 75 % celotne plače.	Ženske v delovnem ali uslužbenskem razmerju

164 Uradni list SRS, št. 20/76.

165 Uradni list SRS, št. 35/84.

Predpis	Dolžina porodniškega dopusta	Nadomestilo osebnega dohodka	Upravičenke
<p>1952: Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju</p>	<p>Ni spremembe v dnevih. Pravica do prekinitve dela zaradi dojenja se v praksi ni uresničila. Nadomestil jo je skrajšan, 4-urni delovnik za vse, ne glede na oddaljenost bivališča, do dopolnjenega 6. oz. 8. meseca otrokove starosti.</p>		<p>Ženske v delovnem ali uslužbenskem razmerju</p>
		<p>1954: Zakon o zdravstvenem zavarovanju delavcev in uslužbencev je določal, da so delavke, ki so bile brez presledka zavarovane najmanj 6 mesecev ali s presledki 12 mesecev v zadnjih dveh letih pred porodom, upravičene do 100 % osnove za nadomestilo. Za osnovo se vzame povprečje zadnjih treh mesecev s stalnimi dodatki. Za krajšo dobo zavarovanja prejmejo ženske 80 % osnove za nadomestilo.</p>	
<p>1957: Zakon o delovnih razmerjih</p>	<p>105 dni porodniškega dopusta. Lahko ga vzame 45 dni pred porodom (ni pa nujno). Lahko vse koristi po porodu. Skrajšani delovni čas (polovico rednega) zaradi hranjenja otroka se šteje v delovno dobo kot polni delovni čas.</p>	<p>Sprememba v letu 1962 se nanaša na obdobje, ko se šteje dohodek v izračun nadomestila, in sicer se lahko upošteva dohodek zadnjih 3 mesecev, prejšnjega trimesečja ali povprečni dohodek, izplačan v zadnjem letu. Kriterij izračuna je večja korist zavarovanke.</p>	<p>Ženske v delovnem razmerju</p>
<p>1966: Zakon o delovnih razmerjih</p>	<p>133 dni: najkasneje 28 dni pred porodom. Če je rodila mrtvega otroka ali je otrok umrl, ima pravico do 30 dni porodniškega dopusta. Ohranjene so prejšnje pravice.</p>	<p>Leta 1969 se z Zakonom o zdravstvenem zavarovanju in o obveznih oblikah zdrav. varstva prebivalstva kot osnova za nadomestilo osebnega dohodka v času porodniškega dopusta uvede tisti povprečni osebni dohodek, ki ga je zavarovanka dosegla v letu pred letom, v katerem je nastopila porodniški dopust. Nadomestilo znaša 100 % od osnove.</p>	<p>Ženske v delovnem razmerju</p>

Predpis	Dožina porodniškega dopusta	Nadomestilo osebnega dohodka	Upravičenke
<p>1974: Zakon o medsebojnih razmerjih delavcev v združenem delu in o delovnih razmerjih med delavci in zasebnimi delodajalci</p>	<p>105 dni s podaljšanjem za 141 ali delom za 4 ure do 12. meseca starosti otroka. <i>Uvede se pravica očeta</i> do izrabe podaljšanega porodniškega dopusta, če neguje otroka in sta se z materjo tako dogovorila. V primeru smrti otroka traja porodniški dopust še 42 dni (uskladitev z ILO Konvencijo 103 o varstvu materinstva). Lahko dela tudi 4 ure na dan do 3. leta starosti otroka – po izbiri.</p>	<p>Po predpisih zdravstvenega zavarovanja iz leta 1974 znaša nadomestilo osebnega dohodka za čas porodniškega dopusta 100 % od osnove. Če delavka dela 4 ure na dan, ima v delovni organizaciji pravico do udeležbe pri delitvi sredstev v višini dejansko opravljenega dela. Če dela več kot 4 ure, ji pripada nadomestilo po posebnih predpisih.</p>	<p>Delavke (in delavci) v združenem delu in delavke pri zasebnih delodajalcih</p>
<p>1977: Zakon o delovnih razmerjih</p>	<p>Poleg prejšnjih določb zakon določa, da se v primeru, ko rodi dvojčke ali več živorojenih otrok, ali težje telesno ali duševno prizadetega otroka, dodeli daljši porodniški dopust od zakonsko dogovorjenega – do enega leta po porodu ali pa 21 ur dela na teden do 17. meseca starosti otroka.</p>	<p>Od leta 1976 dalje se nadomestilo valorizira po preteku 6 mesecev od začetka koriščenja porodniškega dopusta, če so se povprečni osebni dohodki povišali za več kot 5 %. Zaradi inflacije se kasneje osnova za nadomestilo valorizira z odstotkom rasti povprečnega mesečnega dohodka vseh zaposlenih v SRS v tekočem letu, do meseca pred začetkom izrabe pravice do porod. dopusta.</p>	

Predpis	Dolžina porodniškega dopusta	Nadomestilo osebnega dohodka	Upravičenke
1986: Samoupravni sporazum o porodniškem dopustu	365 dni: 105 dni porodniškega dopusta za mater in 260 dopusta za nego in varstvo otroka lahko koristita oba po dogovoru. Novost v primerjavi s prejšnjo ureditvijo je pravica do daljšega porodniškega dopusta za nego in varstvo otroka, ki ni bil donošen.	OZD in upravičenca se lahko dogovorita za ustrežnejši način izrabe dopusta za nego in varstvo otroka, kot je določeno v tem sporazumu, vendar gredo sredstva v breme OZD. Osnova za družbeno pomoč tem skupinam je 50 % povprečnega čistega OD vseh zaposlenih delavcev na območju SRS, ki se usklajuje enako, kot se usklajuje nadomestilo.	Možnost popolne odsotnosti z dela za upravičenko, ki na novo sklene delovno razmerje ali začne opravljati samostojno dejavnost z osebnim delom in delovnimi sredstvi, ki so last občana, če ima otroka, ki še ni dopolnil 337 dni oz. 17 mesecev starosti Novost je družbena pomoč iskalkam zaposlitve, učenkam v srednjem izobraž. in študentkam pred otrokovim rojstvom in po njem. Pravica do družbene pomoči traja 84 dni, in sicer praviloma 28 dni pred predvidenim datumom poroda in 56 dni po otrokovem rojstvu.

PREPOVED NOČNEGA IN NADURNEGA DELA NOSEČNIC IN DELAVK Z MAJHNIMI OTROKI

Na kratko dodajamo še nekaj določb zaščitne zakonodaje, ki se je razvijala predvsem v skladu z določbami mednarodnih organizacij. Nočno delo zakonodaja ureja razmeroma pozno. Leta 1949 je z *Uredbo o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju*¹⁶⁶ prepovedano nočno in nadurno delo nosečih žensk po dopolnjenem četrtem mesecu nosečnosti. Doječim materam pripada ta pravica do vštetega osmega meseca dojenja. Zdravnik lahko to podaljša, če je potrebno. Prav tako se je ne sme poslati na delo izven kraja bivališča, če je dopolnila 6. mesec nosečnosti ali manj, če bi to ogrožalo njeno zdravje. To traja spet do 8. meseca dojenja.

Leta 1955 je država sprejela *Priporočilo 95 o zaščiti materinstva* Mednarodne organizacije dela in ga vključila v *Zakon o delovnih razmerjih*, ki je bil sprejet 1957. Izrecno je prepovedano nočno in nadurno delo žensk z otrokom do 1.

¹⁶⁶ Uradni list FLRJ, št. 31/49.

leta starosti, do 7. leta pa je dovoljeno le ob njenem pisnem soglasju. Zakon prepoveduje opravljanje naslednjih del:

- dela, pri katerih prihaja do stresanja telesa,
- dela, ki povzročajo stalen pritisk na telo,
- dela, kjer se razvijajo hlapi, prah, škodljivi plini,
- dela z radioaktivnimi ali rentgenskimi žarki,
- dela, pri katerih prihaja do stalnega dvigovanja bremen.

Nosečnica po 4. mesecu nosečnosti je dodatno zaščitena pred delom v prisilnem položaju, stoječim delom brez možnosti občasnega sedenja ter delom na strojih, ki se poganjajo z nogo.¹⁶⁷ Kasnejši zakoni tega ne spreminjajo razen določila, ki se veže na ionizirajoča sevanja in prepoved takega dela za nosečnice.

ZAKLJUČEK

Ureditev porodniškega dopusta pokaže, da je povezava med reprodukcijo in plačanim delom večdimenzionalna. Ne gre toliko za to, kako lahko ženske vstopajo na trg dela kljub temu, da rojevajo in po porodu ostajajo doma zaradi dojenja in nege otroka, temveč predvsem za to, kako je ta proces družbeno, kulturno in politično umeščen, opredeljen oz. razumljen. Porodniški dopust je bil tudi v socializmu eden od ukrepov za zaščito materinstva kot družbene reproduktivne prakse in ne toliko kot povečevanje dejstva, da so ženske tudi roditeljice. Materinstvo je bilo pomembno v družbeni reprodukciji, prepoznavali pa so tudi položaj, v katerem so se znašle ženske po porodu. Kljub težnji po večji enakosti in vključevanju moških v skrbniško delo je ostala skrb za druge in gospodinjstvo v veliki meri v domeni žensk. To dejstvo je bilo treba kompenzirati z različnimi ukrepi, kot so zakonska zaščita in razvoj služb.

Razvoj zakonodaje dobro pokaže, kako so v povojnem času, ko je bil zaposlen majhen odstotek večinoma nizkokvalificiranih žensk, menili, da je nekaj tednov nege po porodu povsem dovolj za zdravo rast otrok in za zdravje žensk. Nobenega posebnega govora ni bilo o navezanosti otroka na mater in materinskem instinktu žensk, kar je pripisati predvsem dejstvu, da so bile zaposlene večinoma industrijske delavke in se diskurz o zaposlenosti mater sploh še ni razvil. Porodniški dopust se je podaljševal v sorazmerju z odstotkom žensk, vključenih v plačane zaposlitve. Sorazmerno s tem se je razvijal tudi govor o materinstvu, potrebah otrok, od sedemdesetih let dalje pa tudi o očetovstvu in starševstvu, kar je bil v tistem času zagotovo eden najbolj naprednih diskurzov, saj ga govorimo še danes v celo veliko bolj tradicionalnih okoliščinah kot v tistem času. Porodniški dopust se je razdelil

¹⁶⁷ Uradni list SFRJ, št. 53/57.

na dva dela: na porodniški dopust ter na dopust za nego in varstvo otroka in ta drugi del dopusta je bil prepuščen dogovoru staršem o tem, kdo ga bo koristil. Razprave pa so se nanašale tudi na to, koliko nege matere (in tudi očeta) potrebuje otrok, da je njegov razvoj zdrav.

Vendar so moški dopust zelo redko koristili, zato je zadeval predvsem ženske in njihov dostop do trga dela. Ta je bil v začetku onemogočen predvsem zato, ker je bil porodniški dopust zelo kratek, javne službe pa nerazvite, zato so ženske ostajale doma, če niso imele zelo tesnih osebnih sorodstvenih mrež, ki bi bile sposobne prevzeti skrb za otroke (na primer stare matere). Z razvojem jasli in vrtcev se je zviševal tudi odstotek zaposlenih žensk, dokler se ni v osemdesetih že začel dogajati povratni učinek pozitivnih ukrepov, saj so podjetja že začela uveljavljati diskriminatorne prakse zaposlovanja žensk v obdobju, ko se je odsotnost z dela zaradi nege začela zmanjševati. Pogojevanje zaposlitve z odrekanjem rojstev ali nege otrok se je sicer v obdobju po političnih spremembah še poglobilo in postalo skorajda običajna nelegalna praksa zaposlovanja žensk.

Za konec je treba še enkrat omeniti dejstvo, da v pravico do porodniškega dopusta niso bile vključene vse ženske pred in po porodu. Vežanost pravice na zaposlitev je bila tudi odraz prepričanja, da si morajo ljudje zagotavljati svojo eksistenco sami z delom in da so dolžni narediti zaradi solidarnega, kolektivnega odnosa do drugih. Ne glede na vednost o tem, da so ženske tradicionalno ujeete v ideološke diskurze o materinstvu, je ta vežanost na delo ostala osnova za pravice.